

A „CIGÁNYOK”¹ ÜLDÖZÉSE HOLLANDIÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT*

Leo Lucassen

Bevezető

„Letartóztatásunknál nem voltak ott a németek. Apám korán reggel ébredt arra, hogy dörömbölnék az ajtón. Amikor kinyitotta, csak holland rendőröket látott. Az utca túloldalán, a sörfőzdénél már kitereltek néhány embert a házakból (...). A mi utcánk volt az utolsó (...), mindannyiunkat a rendőrfőkapitányságra vittek (...). A westerborki táborban² láttunk először németeket (...). Sorbaállítottak és egymásután lenyírták a hajunkat és le kellett fürdenünk. Még a harmadik napon is azt hittük, hogy haza fognak küldeni, de akkor marhavagonokba tereltek és Auschwitzba deportáltak.”³

Theresia Wagner egyike annak a 245 személynek (férfi, nő, gyerek), akiket 1944. május 19-én Auschwitzba deportáltak. Legtöbbjüket a megérkezésüket követően néhány hónapon belül a gázkamrába küldték. A háborút követően csak harmincan tértek közülük vissza élve. Ezeknek az embereknek az volt a közös jellemzőjük, hogy a német megszállóhatalom cigánynak minősítette őket. A náciak döntöttek úgy, hogy a cigányok a zsidókhoz hasonlóan a német néppel ellenséges fajhoz tartoznak, így nincs joguk élni. Ezzel a kinyilatkoztatással látszólag meg is adták a tömeggyilkosságok magyarázatát: a náci fajvédő törvénye alapján a cigányokat nem tekintették árjának és ezért meg kellett őket semmisíteni.

Ha az 1944. május 16-i razzsián alkalmazott kritériumokat megvizsgáljuk, az első, ami feltűnik, hogy nem 245, hanem 578 „cigány jellegű” embert gyűjtöttek be, vagyis kétszer annyit, mint ahányat végül Auschwitzba szállítottak. Amikor ezen a napon a „cigányok” megérkeztek Westerborkba, a német hatóságok felvilágosították a holland hatóságokat, hogy a parancsukat nem értették pontosan. A „valódi” cigányok mellett ugyanis több száz holland vándorlót (kocsi-lakót) is letartóztattak. A németek állítása szerint ezek nem cigányok, hanem - ahogy ők nevezték - aszociálisak voltak, ezért azonnal szabadon kellett őket engedni. Világossá vált, hogy a német és a holland hatóságok előzetesen nem egyeztették, hogy kit tekintenek cigánynak.

A tanulmány elején adott magyarázat még bonyolultabbá válik, ha részletesebben vizsgáljuk magát a razzsiát. Az utasítást a megszállóhatalom adta ki, de a holland rendőrség részéről lojálisán hajtották végre. Bár ugyanazt tették, mint a zsidók esetében, a különbség abból adódott, hogy a holland rendőrségnél létezett egy cigányellenes tradíció (a határ felügyelete és ellenőrzése). Ezenkívül nemcsak a németeknek volt

* Megjelent: W. Dluborski (szerk.), Sintik és romák az auschwitzi koncentrációs táborban 1943 és 1944 között, sorsuk háttéréről a náciuralom alatt (*Auschwitzi füzetek*. Különkiadás. Oswiecim, 1992 nyara).

negatív képzetük a cigányokról. A tizenkilencedik századtól kezdődően egyre növekedett a holland hatóságok ellenszenvé velük szemben, leginkább az igazságügyi minisztérium részéről tekintették őket *par excellence* nem kívánatos külföldieknek. Sokkal nagyobb arányban talált termékeny talajra a német fajüldöző politika a cigányok, mint a zsidók esetében. Az „áldozatok”, de a „tettesek” számára is sokkal nehezebben áttekinthető az üldözés magyarázata, mint ahogy azt első pillanatban gondolnánk. A dolog megvilágítására két kérdés tisztázását javaslom: 1. mennyiben volt a deportálás és a megsemmisítés német ügy? és 2. tekintve az 1944-es zűrzavart, felvetődik a kérdés, hogy ki volt „cigány” és ki nem - ezt is tisztázni kell. S ez egy további kérdést is felvet: a „cigányok” valójában olyan jól definiált csoport volt-e, mint ahogy azt sokan gondolják?

Amikor 1940 májusában a német páncélosok átlépték a holland határt, csak kevesen láthatták előre, hogy ez a cigányokra nézve drámai következményekkel jár majd. A náci nemcsak a zsidókat, a cigányokat is „*untermensch*”-nek, alsóbbrendű fajnak tekintették, és 1942-ben Himmler kiadta a parancsot, hogy megsemmisítő táborokba kell küldeni őket is. Hollandiában két évig tartott, míg ezt a parancsot teljesítették.

A németek nehezen tudták meghatározni, hogy kit tekintsenek cigánynak. Így a holland hatóságok definíciójára kellett hagyatkozniuk. Ez az oka annak, hogy e tanulmányban nemcsak a razzia körülményeivel, hanem a harmincas évek holland cigánypolitikájával is foglalkozunk. Két fontos tényezőre koncentrálnak: a külföldiekkel szemben folytatott és a kocsi-lakókkal szemben alkalmazott politikára. Hogy a holland eset egyediségét be tudjuk mutatni, az ottani cigányüldözést összehasonlítjuk azzal, ami más európai országokban történt.

***A holland politika a külföldiekkel és a kocsi-lakókkal szemben*⁴**

1918-1940 között Hollandiában szakszerűsödött a külföldiekkel szemben folytatott politika, leginkább a belga, cigány, kínai és zsidó menekültek miatt. 1928-1930 között az AGVD, a határellenőrzésre és a külföldiekkel való foglalkozásra létrejött speciális hatóság sok időt töltött azzal, hogy kiderítse, hogyan jutott nagyon sok cigánycsalád holland állampolgársághoz és miként előzhető meg a további bevándorlásuk.

E ténykedésük eredményeképpen a két „tradicionalis” cigány nyelvcsoporthoz (kaldaras és urzari)⁵ mellett további két csoportot is (lovár és sinti) „cigánynak” minősítettek. Komoly tervek készültek arra, hogy minden kocsi-lakót - akik többségükben holland származásúak voltak - „cigány”-nak minősítsenek. A zsidó menekültek 1933-ban megindult nagyarányú bevándorlása miatt az AGVD érdeklődése valamelyest csökkent az elenyésző számú (kb. 500 fős) cigánycsoportok iránt. De nem halt el teljesen, hisz 1936 és 1938 között volt olyan elképzelés, hogy létrehoznak egy „cigányközpontot”⁶.

Az AGVD és a holland rendőrség cigányok iránti változó érdeklődése a német megszállás kezdetén sem szűnt meg. A cigányok összegyűjtésének -1944 májusában - való elrendeléséig e kis népcsoport nem hívta fel magára a figyelmet. De a hatóságok (AGVD) háború előtti ügybuzgalma nem tűnt el nyomtalanul. 1937-től kezdődően nyilvántartották azokat az embereket, akiket cigánynak tekintettek. Ezt a nyilvántartást a háború alatt hozták létre és az idegenrendészet⁷ vezette. Ez egy olyan cigánynyilvántartást eredményezett, amelyben leginkább a sinti és lovára családokról voltak adatok.

Ahogy csökkent a „cigányprobléma” iránti érdeklődés, egyre inkább előtérbe került a „kocsi-lakók” problémája. Az 1918-ban megjelent „kocsi-lakó törvénnyel” - amellyel először jött létre egy nemzeti politika -, a kocsi-lakókat az állampolgárok egy sajátos kategóriájaként határozták meg. Ez a törvény - amelynek csökkentenie kellett volna a kocsi-k számát - nem működött nagyon hatékonyan: a kocsi-k száma 1911 és 1938 között 584-ről 2700-ra emelkedett. A központi hatóságok a harmincas években egyre többet foglalkoztak a „kocsi-lakó” problémával. Mivel a lakókat aszociálisaknak tekintették,

egy központi nyilvántartás bevezetését tervezték, amellyel elősegíthetik rendőri ellenőrzésüket. Hogy ezek a tervek csak a kocsi-lakókról kialakított negatív képpel magyarázhatók, jól példázza a belügyminisztérium és a helyi hatóságok között a kocsi-táborok megszervezése kapcsán folytatott levelezés.

„Nem kívánatosak és meg kell akadályozni ezeknek a táboroknak a főbb útvonalak mentén történő elhelyezését. Egyrészt komoly veszélyt és terhet jelentenek az ottani forgalomnak, másrészt külső megjelenésük sem a legszebb.”⁸

A „bajok” megelőzésére az a javaslat született, hogy kerítéssel zárják el ezeket a táborokat az utaktól. Egyes tartományok nem elégedtek meg ezzel a megoldással, és azt javasolták, hogy kényszerítsék a kocsi-lakókat arra, hogy költözzenek át nagyobb táborokba, ahol jobban lehet az ellenőrzésüket biztosítani. Csak ezen a módon lehet a „törvényen kívüli valódi és ál cigányokat” kordában tartani. Ezzel a központi hatóságok nem értettek egyet. Ha a kocsi-lakókat nagyobb táborokba kényszerítének, szembe kerülnének az alkotmánnyal, amely kimondja, hogy minden polgár szabadon választhatja meg lakóhelyét. Csak a községek határán belül lehetett bizonyos területeket kijelölni. Sem a gyűjtőtáborokat, sem a nyilvántartást nem valósították meg a második világháború előtt. De a helyzet 1940 májusától kezdődően lassan megváltozott. Még mielőtt a német megszállóhatalom igazán metelepedett volna, az egyik holland hivatalnok (Van Doorn, az utrechti jóléti hivatal vezetője) meg akart szabadulni a „kocsi problémától”. Ennek érdekében 1940 augusztusában több írást is publikált ezzel a sokatmondó címmel: „A KOCSI-LAKÓKNAK EL KELL TŰNNIÜK.” Úgy gondolta, hogy a megváltozott politikai viszonyok között megérett a helyzet arra, hogy az „aszociális kocsi-lakókat” megjavítsák oly módon, hogy felhasználják segítségüket az „új rend” kialakításánál. Az akkori idők szellemében az aszocialitásért az örökletes illetve pszichés defektből eredő „vándorösztönt” tették felelőssé. Megoldásként kínálkozott, hogy az úgynevezett munkakerülőkkel közösen külön táborokban kényszerítsék őket munkára. E célból 1942-ben a Belügyminisztérium áttekintést készített az „aszociális elemekről”. Az aszociális kocsi-lakókat külön regisztrálták. Az eredmény az lett, hogy végül csak a kocsi-lakók 5-10%-a került ebbe a kategóriába. Az új politika hatására végre megvalósulhattak az egy helyre való összegyűjtésükre és a nyilvántartás készítésre irányuló tervek. 1942 júniusában már 10 000 kocsi-lakót tartottak központilag nyilván. Ezzel legfőképp az Igazságügyminisztérium volt megelégedve, mivel ők valamennyi kocsi-lakót (potenciális) bűnözőnek tekintették.

A kocsi-lakók életvitelének megrendszabályozása szorosan egybeolvadt a nyilvántartásba vétellel és az egy helyre való összegyűjtéssel. Ahogy Van Doorn ezt írásában fogalmazta, ezt a „problémát” csak úgy lehet megoldani, ha a nomád életfeltételeket lehetetlenné teszik. Ez az álláspontja az aszociális viselkedés sajátosságairól vallott elképzelésén alapszik. Jól mutatja ezt az, ahogy a kocsi-lakót jellemzi:

„Az ilyen ember parazita, aki más emberek jólétét használja ki. Nyíltan vagy rejtetten koldul, orvvadászik, kóborol, kihasználja az állami és a magán szegénygondozást. Néhány szóval ennyi a kocsi-lakó egzisztenciája. Az átlagos kocsi-lakó antiszociális. Gond és kötelezettség nélkül él. Nem fizet adót, nem tartja be a tankötelezettséget, nem veszi figyelembe a közösségi kötelezettségeket. Törvényen kívül, törvénytelenül él.”⁹

A holland hatóságok első lépése arra irányult, hogy lehetetlenné tegyék a vándorlást, a kocsi-lakókat gyűjtőtáborba kényszerítsék és a rendőrséggel megfigyeltessék. E mélyreható döntés meghozatalához az Igazságügyminisztérium először kimutatást kért ennek a csoportnak a bűnözéséről. Bár ilyen kimutatás nem létezett, 1943-ban Rauternak, a német rendőrparancsnoknak a lakosság panaszai elegendőek voltak ahhoz, hogy 1943. július 1-től megtiltsa a vándorlást és hozzájáruljon ahhoz, hogy minden kocsi-lakót lehetőleg egy helyen telepítsenek le. A harmincas években elkez-

dődött folyamat ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a holland hatóságok ebben az esetben szívesen működtek együtt.

Elvben a gyűjtő tábor okát csak azok számára hozták létre, akik vándoroltak. A letelepedett kocsi-lakókat alapvetően békében hagyták. Ezenkívül annak az eldöntését, hogy kit küldjenek ezekbe a gyűjtőtáborokba, teljességében a helyi hatóságokra bízták. Ha ők ezt feleslegesnek ítélték, maradhatott a kocsi-lakó. Ezekben a rendelkezésekben kivételt tettek az építómunkásokkal és a mutatónyosokkal, mivel őket tisztas állampolgároknak tekintették. Végül 27 gyűjtőtábort hoztak létre, s ezekbe (a 2700-ból) 1163 kocsit küldtek. Az intézkedést a kocsi-lakók különféle stratégiákkal játszották ki. Egyesek eladták kocsijukat, vagy parasztnál helyezték el és lakhatatlannak nyilvánított házakba költöztek. Mások az erdőbe menekültek és barlangokban laktak. Ezenkívül nem ellenőrizték szigorúan ezeket a táborokat, így azokat könnyedén el lehetett hagyni. 1944 júniusára az 1163-ból már csak 400 volt ott.

Bár az intézkedés részben a németek kezdeményezték, ezt elsősorban mégis holland kezdeményezésnek kell tekintenünk. A háború nem hozott változást ebben a politikában, sőt, felgyorsította azt.

A cigányok helyzete 1944 májusáig

A háború során a hatóságok nem tettek különbséget azok között az emberek - leginkább a sintik és a többi kocsi-lakók - között, akiket a harmincas években „cigány”-nak neveztek. Az „Endlösung” fokozatos előkészítése nem történt meg úgy, mint a zsidók esetében. A cigányokat „árjaként” vették nyilvántartásba és néhány sinti-muzsikusként tagja volt a nemzetiszocialista kulturális kamarának is.¹⁰

Így nem meglepő, hogy az életbe léptetett intézkedésre a legtöbb cigány ugyanúgy reagált, mint a legtöbb kocsi-lakó. Egyesek elhagyták kocsijukat és házakba költöztek, leginkább Amszterdamban és Hágában. Mások úgy próbálták a vándorlási tilalmat megkerülni, hogy foglalkozásukra való tekintettel engedélyt kértek arra, hogy használhassák kocsijukat. A gyanútlan és a tudatlan ilyenfajta - nemcsak a cigányokat, de a hatóságokat is jellemző - példája Johan Weiss 1944 februárjában kelt beadványa.

Az 1943-ban életbe léptetett vándorlási tilalom hatására harminc tagú családjával egy házba költözött Arnheimben, ami természetesen túl kicsinek bizonyult. A legfőbb indok, amire alapozva külön vándorengedélyért folyamodott az volt, hogy a Boltim nevű, híres holland cirkusz muzsikusa. Tagja volt a kulturális kamarának is. Ennek ellenére - bár ügyvéd is képviselte - az arnheimi rendőrfőkapitány elutasította beadványát. A legérdekesebb az, hogy az eset három héttel a razzia előtt történt. Semmi sem utal arra, hogy akár Weiss, akár a rendőrfőkapitány sejtette volna, hogy mi fog történni.

A német cigány politika és következményei

Amikor Johan Weiss bizakodva elküldte a beadványát a hatóságnak, Németországban már megpecsételődött a cigányok sorsa. A cigányellenes politika jogi alapját az 1935-ös nürnbergi „fajvédő törvény” adta, amely meghatározta, hogy ki tekinthető „birodalmi polgárnak”. Kizárták közülük azokat a személyeket, akiknek - mint a zsidóknak és cigányoknak - "vére idegen volt"¹¹. Hogy egyértelműbbé tegyék, *ki* tekintendő cigánynak, felkérték Robert Ritter pszichiátert, hogy egy nagyszabású genealógiai kutatást végezzen. Azok az emberek, akiket Ritter vagy munkatársai „cigánynak” tekintettek, vagy akiknek ereiben szerintük „cigány vér” folyt - az úgynevezett keverékek - már 1938-ban kilátástalan helyzetbe kerültek. Ugyanebben az évben kezdődött Ausztriában a cigányok üldözése. Meglehetősen komor volt

Himmler 1938. december 8-i bejelentése, miszerint a cigányokat is faji problémaként kell kezelni, és hogy előkészíti az *Endlösung*ot (végső megoldást). Nagyon hamar világossá vált, hogy mit ért ez alatt. Azután, hogy 1939 szeptemberében lerohanták Lengyelországot, már terveket dolgoztak ki, hogy az ausztriai Burgenlandból a cigányokat oda küldjék. Ennek eredményeképpen deportálták 1940-ben az első 2800 cigányt lengyelországi gettóba. 1942-ig újabb transzportok nem voltak, de a náci ez alatt is sok különféle fajellenes intézkedést vezettek be. Például 1941 júniusában érvénytelennek nyilvánították az „árják” és „cigányok” közötti házasságokat és tömeges sterilizációt hajtottak végre. Tíz hónappal később, 1942 áprilisában, a cigányokat a zsidókkal azonos jogállásba helyezték. Végezetül ugyanaz év júliusában kizárták őket a Wehrmachtból.¹² Ezeknek az intézkedéseknek a hatósugara nagyobb volt, mint a zsidók esetében, mert azokra is kiterjesztették őket, akik „nem cigányként” cigánnyal kötöttek házasságot, valamint a „keverékekre” is.

Nem világos, hogy a cigányok sorsa már 1942-ben a Wannsee-konferencián megpecsételődött-e, de 1942. december 16-án Himmler auschwitzi rendelete az utolsó kétségeket is eloszlatta. Minden németországi cigányt, beleértve a „félvéreket” is, Auschwitzba kell küldeni.¹³ 1943 februárjában érkeztek az első transzportok Birkenaubá (Auschwitz II) és az ezt követő hónapokban még körülbelül 21 000 ember érkezett, akik közül 1944 júliusában már csak hatezren voltak életben. Himmler rendelete a nyugat-európai cigányokat is érintette. A „rendeletet” (Erläss) három hónapon belül kiterjesztették Hollandiára, Belgiumra, Luxemburgra és Elzász-Lotharingiára is.

Razzia és deportálás Hollandiában

1944. május 14-én, vasárnap délután, nyolc perccel három után az amszterdami, a rotterdami, az eindhoveni, az arnhemi és a groningeri tartományi rendőrfőkapitányság telexei kopogni kezdtek. A nijmegeni holland rendőrség főkapitányától érkezett egy nagyon sürgős titkos telex, amely a német biztonsági rendőrség vezetőjének és az SD-nek a következő utasítását tartalmazta:¹⁴

„1944. május 16-án kedden 7.00 órára - a Németalföldön lévő cigány jellegű személyek letartóztatása céljából - minden cigánycsaládot, a gyerekeket is beleértve azonnali hatállyal küldjenek a holland rendőrség segítségével a westerborki táborba. Ez minden olyan személyre vonatkozik, akit kinézet, szokásai és tradíciója alapján cigánynak vagy cigányfélvérnek tartanak, ahogy azon személyekre is, akik cigányok módjára vándorolnak.”

A razzia pontos idejét hajnali négy órában határozták meg. Eltekintve néhány praktikus dologtól, mint tortán a habtól, a holland rendőrségnek ugyanerre a napra kellett kimutatást készítenie minden olyan személyről, akit „cigánynak lehet tekinteni”. Egy költözés miatt ez teljesíthetlenné vált, így a kiválasztás a helyi hatóságokra maradt. Ezért a tartományi rendőrfőkapitány május 15-én - egy nappal a razzia előtt - felkérte a helyi hatóságokat arra, hogy készítsenek titkos kimutatást arról, hogy a razzia során kik jöhetnek számításba. Elmagyarázták nekik, hogy valószínűleg a nem holland állampolgárokat érintené az akció. Ez a kimutatás azt is világossá tette, hogy hány emberre van szükség a razzia végrehajtásához.

1944. május 16-án kedden reggel a holland rendőrség körülfogta az előző nap összeírt családok házait és kocsiját. Összesen 578 férfit, nőt és gyereket tartóztattak le és küldtek Westerborkba. Amikor a németek a transzportot megszemlélték, azonnal észrevették, hogy a holland rendőrség túl tágan értelmezte a „cigányjellegűséget”. Amellett a négy csoport mellett, akiket már 1868-1940 között „cigánynak tekintet-

tek"¹⁵, 279 holland kocsi-lakót, vagy ahogyan a német hatóságok nevezték, „aszociális elemeket” is letartóztattak. Ezt a csoportot néhány nappal később szabadon engedték, feltehetőleg azért, mivel felháborodottan közölték, hogy ők *nem* cigányok és így 299 „valódi” cigány maradt fogva. Ebből a csoportból 54 személyről - többségükben lovára lókereskedőkről¹⁶ - kiderült, hogy semleges vagy szövetséges állam (Guatemala, Svájc, Olaszország) útiokmányaival rendelkeznek. Ezen országok diplomáciai képviselőinek a fellépésére őket is szabadon engedték. Az olasz konzul - Cítella - személyesen is járt Westerborkban, hogy biztosítsa állampolgárainak szabadon bocsájtását.

A svájci cigányok sorsa szeszélyesebben alakult. Bár a német táborfelügyelet kijelentése szerint „svájci nem lehet cigány”, mégis hat személyt - bár svájci útiokmánnyal rendelkeztek - Auschwitz-Birkenaubába küldtek. Ez 1944. május 19-én történt, 239 más személlyel együtt. Legtöbbjüket, akiket nem tartottak alkalmasnak a kényszermunkára, 1944. július 31-én megölték, az életben maradtakat más táborokba vitték.¹⁷ A vöröskereszt kimutatása szerint mindössze harminc ember élte túl a tábor. A fennmaradó 147 embert megölték.

A történések ezen rekonstrukciójával még nem válaszoltuk meg azt a kérdést, hogy milyen szempontok szerint folyt le maga a razzia. Melyek voltak a döntő tényezők, amikor valakit „cigánynak” minősítettek? A vezetőség úgy próbálta ezt a problémát megoldani, hogy az idegenrendészettől kért kimutatást, mivel a németalföldi cigányságról 1928-tól itt vezettek nyilvántartást. De mint láttuk egy „*moment suprême*” lista készítése lehetetlen volt, mivel a kiválasztást a helyi hatóságoknak adták át. Ha pontosabban megvizsgáljuk a razzia eredményét (578 személy), akkor úgy tűnik, hogy a cigánynak minősítés, melynek a harmincas évektől kezdődően egyre fontosabb szerep jutott, időközben kiterjedt a holland kocsi-lakókra is. Ezt magyarázhatja esetleg a telex szövege is, amely olyan embereket említett, „akik cigányok módjára vándorolnak”¹⁸. Ez azonban nem magyarázza azt, hogy miért hívják fel ugyanebben a telexben a figyelmet arra, hogy a cigányok legtöbbször nem holland nemzetiségű.

A számok önmagukban nem teszik lehetővé annak elemzését, hogy a kiválasztás hogyan történt. Nézzük meg pontosan, hogy mi történt a 18 holland tartományban május 16-án¹⁹. Sijes holland történész 1979-ben megjelent könyvében²⁰ azt állapítja meg, hogy a legtöbb tartományban a telexet „szűken” értelmezték és csak „valódi” cigányokat tartóztattak le. Ez alól kivétel Ijsselstein és Zutphen, ahol néhány száz kocsi-lakót is letartóztattak.

Nem derül ki, hogy a valóságban a cigányok és a kocsi-lakók között olyan jól körülírható különbség volt-e, mint ahogyan azt sokan gondolják. Sijes fogalomhasználatát sem egyértelmű. Bár tagadhatatlan, hogy volt két különböző etnikai csoport, ezek gyakran átfedték egymást. A cigányok egy része például kocsi-lakóval kötött házasságot. A razzia során a család többi tagját mint cigányt tartóztatták le, de arra is volt példa, hogy békén hagyták őket. Előfordult, hogy házaspárokat választottak szét, a „cigány” felet Auschwitzba vitték, a „kocsi-lakót” nem. Egyes holland kocsi-lakók viszont szabad akaratukból maradtak „cigány párjuk” mellett.

Ennyit az önbesorolásról. Általában a hatóságok tisztában voltak ezekkel a finom etnikai különbségekkel. Mielőtt újra megpróbálnak válaszolni az eredeti kérdésre, meg kell jegyeznünk, hogy a razzia során leginkább sintiket (75 %) tartóztattak le. A deportáltak közötti részarányuk még magasabb, 85 % volt. Ezek azok a családok, akik már a tizenkilencedik század elejétől Hollandiába vándoroltak és akiket 1928-tól minősítettek „cigánynak”. Ezért azt kell megvizsgáljunk, hogy mi volt az alapja a cigányok és a kocsi-lakók közötti különbségtételnek, amire támaszkodva az idegenrendészet a helyi rendőrséget a „cigánystátuszú” kocsi-lakókban élő családokról informálta. A cigányellenes politika szakszerűsödése nélkül - ami Németországban és Franciaországban sokkal előbb történt meg²¹ - a legtöbb sinti valószínűleg ép bőrrel úszta volna meg az eseményeket.

Nézzük meg, hogy a helyi rendőrség hogyan valósította meg a razziaát. A 18

tartomány összehasonlítása lényeges eltéréseket mutat. Az 1943-ban életbe léptetett vándorlási tilalom hatására a sinti családok házakba költöztek, amelyek többségükben meghatározott utcákban voltak. Másokat arra kötelezték, hogy maradjanak a kocsi-jákban, a városon belül. Azonban mindannyiukat „cigányként” tartották nyilván és egy külön rendőr figyelte meg őket. A szelekciót tehát már a razzia-parancs előtt elvégezték. Valószínűleg Hágában nem volt kérdés, hogy kit tekintsenek „cigánynak”. Venloban már 1944 előtt is besorolta a rendőrség, hogy ki cigány. A rendőrök, akikkel a háború után interjúkat készítettek, arról számoltak be, hogy létezett egy olyan lista a kocsi-lakókról, amelyen az is szerepelt, hogy az illető árja-e vagy sem. E két példától eltekintve négy olyan tartomány²² volt, ahol a cigányok 1943 után házakba költöztek és ahol fokozták rendőri ellenőrzésüket. E tartományok polgármesterei közül egyesek arra is kihasználták az alkalmat, hogy megszabaduljanak az általuk „aszociálisnak” tekintett kocsi-lakóktól.

Den Boschban másként zajlott a razzia (33 letartóztatás). Két túlélő cigány elmondása szerint a rendőrség nem tudott cigány és kocsi-lakó között különbséget tenni. Úgy döntöttek, hogy egyszerűen azokat az embereket tartóztatják le, akiknek sötét a bőriük. Így holland kocsi-lakókat is begyűjtöttek (akiket néhány nap múlva visszaküldték), míg egy holland útiokmánnyal rendelkező cigányasszony nem kísérelte el férjét Westerborkba. Eindhoven e két szélsőséges eset közé lehet sorolni. Csak a titkos parancs után vizsgálták meg a kocsi-tábort abból a szempontból, hogy ki cigány a lakói közül, és itt azonosan kezelték a cigányokkal azokat, akik „cigányok párjai” voltak, s őket is Westerborkba küldték.

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy egyes sintik és lovarok megmenekültek a razzia során, mivel időben eltűntek, vagy (ahogyan Amszterdamban) a rendőrség kijátszotta a razziaát azzal, hogy egy nappal előbb figyelmeztette az érintetteket. A legnagyobb feltűnést keltő történetet Tata Mirando, a híres holland cigánymuzsikus (a Weiss családból) elmesélése alapján jegyzték fel. Május 16-án Doetinchemben tartóztatták le, de mivel a szerelvény tönkrement, a deportálást elhalasztották és a családokat arra az időre, amíg a szerelvényt megjavították, cellákba zárták. Egy magas rangú Wehrmacht tiszt közbenjárására - akinek Tata egy eltört hegedűjét javította meg Arnheimben, ahol hangszerboltja volt - az egész családot szabadon bocsájtották.

Az üldözés Európa más részein

A holland cigánypolitika végiggondolása világossá teszi, hogy a német megszállók megsemmisítő politikájának működése nagy mértékben függött attól, hogy a helyi hatóságok kiket stigmatizáltak²³. Az elemzés szempontjait figyelembe véve azt javasolom, hogy a „stigmatizációt” osszuk két részre: 1. a *stigma* (negatív képek összessége egy adott csoportról); 2. a *minősítés* (a stigmák társítása az adott csoporthoz). Az a hipotézisünk, hogy a stigmától függött, hogy az egyes megszállt országok hatóságai milyen mértékben kooperáltak (minél negatívabb a stigma, annál nagyobb a kooperáció), míg a minősítés az érintett személyek számát befolyásolta. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a holland politika milyen mértékben felelős a razziaért és a deportálásért, össze kell hasonlítanunk a történeteket a más megszállt országokban történetekkel. Az olvasónak figyelembe kell vennie, hogy - megfelelő történeti elemzések hiányában - az itt következő tipológia hipotetikus.²⁴

A németekkel való együttműködés Horvátországban volt a legerőteljesebb, s ezt követte Lengyelország. Az elsőként említett területen nem is volt szükség a németek parancsára. Négy nappal után, hogy a Wehrmacht átlépte a határt, elindult egy terrorhullám, melyet a fasiszta Ustasha Miliz kezdeményezett, s amely 28 ezer cigány életébe került²⁵. Bár Lengyelországról pontos információk nincsenek, a trend hasonló, ha nem is olyan extrém. Annak, hogy Lengyelországot Horvátországgal együtt említ-

jük, az a tény az alapja, hogy a németek által végrehajtott tömeges kivégzéseket az ukrán és lengyel kollaboránsok végigasszisztálták.²⁶ Azt viszont nem tudjuk, hogy az össznépszerűen belül milyen volt a kollaboránsok aránya. A német megszállást azonban többségükben nem fogadták ellenségesen, sőt, sok helyütt örömmel üdvözölték.²⁷ Huttenbach adatai alapján azonban az nem bizonyítható, hogy a lengyel parasztok vagy partizánok informálták volna a németeket, hogy hol bújtak meg a cigányok.²⁸

Magyarországon, Romániában és Franciaországban a hatóságok beállítottsága a cigányokkal szemben nagyon negatív volt, de az „Endlösung” végrehajtását a németekre hagyták. Az előkészítés során viszont nagymértékben együttműködtek.²⁹ Ezekben az országokban a cigányokat a helyi hatalom internálta és tevélegesen is segítettek a razzia végrehajtásában. Mivel a franciaországi eseményekről áll a legtöbb ismeret a rendelkezésünkre, ezeket részletesebben is elemezzük. Már 1939 novemberében, tehát még a kapituláció előtt, szigorú intézkedéseket léptettek életbe a „nomádokkal” szemben. Egyes „département”-ekben³⁰ tartózkodásukat és vándorlásukat megtiltották. 1940. április 6-án a tilalmat Franciaország teljes területére kiterjesztették, mert úgy tekintették, hogy a „nomádok”³¹ veszélyeztetik a nemzetbiztonságot. Vándorló életmódjuk miatt kémkedés vádjával letartóztatták őket. Azzal vádolták őket, hogy az ellenségnek információkat adtak ki a csapatmozgásokról. A francia hatóság ezért úgy döntött, hogy minden „nomádot” felügyelt táborba zárnak, és egyben megtiltják nekik foglalkozásuk gyakorlását is. 1939 novemberében és 1940 áprilisában kivételt tettek a mutatványosokkal („forains”) és azokkal a „tisztos” kocsi-lakókkal, akik házalóként („ambulant”) dolgoztak. A gyakorlatban viszont kiderült, hogy a francia „Marchaussee” nem tud különbséget tenni „nomade”, „forain” és „ambulant” között, így minden családot táborokba vittek.³²

Franciaország nagy részén a német megszállás sem szüntette meg ezt a zűrzavart. Nemcsak a francia csendőrségnek, de a németeknek is komoly gondot jelentett a három különböző csoport elhatárolása. Ezenkívül 1940 novemberében a legtöbb „département”-ben betiltottak minden házaló foglalkozást.³³ Ezt a rendelkezés 1941-ben egyéb internáló intézkedések követték. Összesen kb. harmincezer „nomádot” vittek a hűsz felügyelt táborba, ahol munkára kényszerítették őket.³⁴ A legtöbb francia hatóságnak nem tetszett azonban ez az internálás. Az ipari és munkaügyi miniszter nyilatkozata szerint ez az intézkedés veszélyezteti a kis falvakban az élelmiszerek, a használati tárgyak és ruházatok elosztását.³⁵

Ahogy az auschwitzi rendelettel 1943-ban lassan világossá vált, hogy a nomád címke a börtönnel vagy éppen a halállal egyenlő, egyre többen próbáltak szabadulni tőle. Egyik lehetséges módja a szabadulásnak az volt, ha valaki bebizonyította, hogy rendelkezik állandó lakó- vagy tartózkodási hellyel. Azok, akiknek nem állt módjában ennek a bizonyítása, a táborokban maradtak és egy részüket kiválasztották arra, hogy deportálják. Ez újabb zűrzavarhoz vezetett. A németek előtt nem voltak világosak a franciák szempontjai, ennek alapján nem tudták elkülöníteni azokat, akiket rasszista szempontból „cigánynak” tekintettek.³⁶ Hogy milyen szempontokat vettek végül figyelembe, történeti kutatások hiányában nem tisztázott.³⁷ Az azonban kétségtelen, hogy rasszista szempontok szerepet játszottak.³⁸ 1943-44 között a francia „nomád”-ok legtöbbször a német megsemmisítő táborokba küldték. Valószínűleg 17 000 embert öltek meg, köztük néhány „ambulant”-ot.³⁹

Belgiumban még sok kutatásra lenne szükség, de a jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a cigánypolitika hasonló volt a hollandhoz. Bár erős volt az averzió a cigányokkal szemben - leginkább a lovarákkal -, az intézkedéseket a németekre hagyták. Terveik végrehajtását lényegesen megkönnyítette a vándorlók speciális (fényképes és ujjlenyomat) igazolványa, amit a belga idegenrendészet 1933-ban vezetett be. 1940. december 12-én úgy döntöttek, hogy a „carte de nomade” igazolványt kiegészítik egy „cigány-igazolvánnyal” („Zigeunerkaart”).⁴⁰ Belgiumban, ahogy Hollandiában is, Franciaországhoz képest visszafogottabban jártak el a cigánynak minősítésben, mely így csak

néhány kisebb lovára és sinti csoportra korlátozódott. A razzia 1943 októberében volt, és a cigányokat Mechelenbe (Malines) zárták, ami a holland Westerborknak a megfelelője. Ennek a csoportnak a fele norvég és svéd lókereskedőből állt, akiknek többsége 1890 után Belgiumban született. A másik fele sinti volt, akik közül 27-en Hollandiából menekültek. 1944. január 15-én 351 cigányt deportáltak Auschwitzba. Csak 11 vagy 12 fő élte túl a tábor⁴²

Hogy a hatóságok másként is reagálhattak, jól példázzák a skandináv országok: Dánia, Norvégia és Finnország. Bár a „cigánykutatók”⁴³ besorolása szerint ott is voltak cigánycsoportok, a németek nem tartóztatták le őket, mert a hatóságok kijelentették, hogy náluk nincsenek cigányok csak aszociális elemek.⁴⁴ De az ellenállás a német tervekkel szemben a legkézzelfoghatóbb Olaszországban, Bulgáriában és Görögországban volt. Akárcsak a zsidók esetében, a cigányoknál is vonakodtak az olasz fasiszták szövetségeseiknek segíteni. Bár az ő cigánypolitikájuk is elnyomó jellegű volt - ezeket deportáltak Szardínia szigetére -, a megsemmisítő tervek meghaladták a legtöbb Mussolini párti tűréshatárát. Legjobban ezt az a védelem bizonyítja, amit a Horvátországból és Szerbiából menekült cigányok kaptak. „Egyedüli” áldozat az az 1000 cigány volt, akiket letartóztattak, amikor a német csapatok 1943-ban elfoglalták Velencét és környékét. A bolgárok és a görögök is megtagadták az együttműködést, s minthogy a cigányok ezekben az országokban házakban éltek, a németek tehetetlenek voltak.⁴⁵

Bár igen hiányosak az európai cigányüldözéssel kapcsolatos kutatások, a következő tézist állítom fel (hogy majd a téma részletesebb kidolgozásakor jobban kidolgozhatjuk vagy elvethessük): a cigány áldozatok magas számát egy nagyon negatív stigma magyarázza és az, hogy nagyon széles kört minősítettek cigánynak. A motiváló erő azonban a stigma. Az áldozatok magas száma a Balkánon (Magyarországon és Romániában) nem magyarázható önmagában azzal, hogy ott sokkal több cigány élt, mint nyugaton. Ezt egyértelművé teszi egyfelől Bulgária és Görögország, másfelől Franciaország példája. A stigma és a minősítés funkcióját a következő táblázatban vázoljuk fel:

Az európai cigányáldozatok száma és viszonyuk a stigmatizációhoz

ország	áldozatok száma	kooperáció foka	stigma erőssége	minősítés köre
Horvátország	28 000	nagyon nagy	+++	+++
Lengyelország	35 000	nagyon nagy	+++	+++
Románia	36 000	nagy	++	+++
Magyarország	28 000	nagy	++	+++
Franciaország	17 000	nagy	++	++
Hollandia	245	kisebb	++	+
Belgium	351	kisebb	++	+
Norvégia	-	nincs	+	+
Dánia	-	nincs	+	+
Finnország	-	nincs	+	+
Olaszország	1000	nincs	+	?
Bulgária	-	nincs	+	+++
Görögország	-	nincs	+	+++

Jelmagyarázat:

	stigma	minősítettek köre
+	semleges, negatív	szűk
++	negatív	nagy
+++	nagyon negatív	nagyon nagy

Véggövetkeztetések

A 245 holland „cigány” begyűjtése és deportálása nemcsak német ügy volt. Végül is a holland hatóságok hajtották végre, a németek kénytelenek voltak arra hagyatkozni, hogy ők kiket szednek össze. Ezt egészíti ki, hogy a kocsi-lakók 1928-ban bevezetett minősítése a legtöbb külföldi kocsi-lakóval szemben messzemenő következményekkel járt. Bár az idegenrendészet nyilvántartását 1944 májusában nem tudták használni, a cigányellenes politika szakszerűsödése tudatosította a helyi hatóságokban, hogy területükön cigányok élnek. De a német kezdeményezés *szükséges* volt az üldözéshez. A tömeggyilkosság elképzelhetetlen volt Hollandiában. Németországgal ellentétben itt nem léteztek rasszista jellegű stigmák. Ezért nem fogadható el Sijes azon állítása, hogy a cigányüldözés a húszas években megkezdődött cigánypolitika logikus következménye lenne.

Európa más országaival összehasonlítva, a stigmatizáció Hollandiában csak egy kis csoportra terjedt ki. Ez magyarázható a felemás és későn szakszerűsödött cigánypolitikával. Míg Németországban és Franciaországban a legtöbb vándorlót cigánynak minősítették, addig Hollandiában éles különbséget tettek „cigányok” és „kocsi-lakók” között. A cigányokat nem kívánatos külföldieknek tekintették. A holland kocsi-lakókat nem lehetett kitoloncolni, mert ők hollandok voltak. Így „belügyként” és „aszociális-ként” kezelték őket. Az európai üldözések összehasonlításánál fontos és szembevetendő, hogy a *stigma* és a *minősítés* analitikus és szisztematikus szétválasztásával magyarázatot kapunk az áldozatok számában és az együttműködésben mutatkozó nagy eltérésekre.

Így elérkeztünk a második kérdéshez, hogy hogyan is értsük a cigány fogalmat? Ahogy ezt már jeleztem, e tanulmányban a „cigányt” objektív fogalomként⁴⁶ használtam, szemben a szubjektív kifejezésekkel, mint „roma” vagy „sinti”. Fontos az objektív és a szubjektív kifejezés analitikus szétválasztása, mert véleményem szerint az európai cigányüldözések társadalomtörténetét csak így lehet mélyrehatóan elemezni. Ezzel a javaslattal egyben elvetem azt az általános etnográfiai nézőpontot, amelyekre Clébert, Gronemyer-Rakelmann és Hohmann⁴⁷ könyvei támaszkodnak, miszerint a cigányság mindig is egy (izolált) etnikai csoport volt és az önmeghatározásuk alapvetően elégséges volt és elegendő a mai napig is. Én ezzel szemben egy „stigmatizációs perspektíva” alkalmazását javaslom. Ennek az az előnye, hogy nem zárja ki a stigmatizáció révén való etnikummá válást sem, de az önmeghatározást sem, ami tehát a stigmatizálásra való reakció. A stigmatizációs perspektíva segítségével tovább mélyíthetnénk ismereteinket a második világháború cigányüldözésével kapcsolatban. Nem értek egyet egyet Hohmann német szerzővel, aki szerint a második világháborúban végbement cigányüldözésről már eleget tudunk, így kutatásainkban a cigányok folklorisztikus aspektusára kell koncentrálnunk.⁴⁸

JEGYZETEK

1 A tanulmányban a „cigány” (hollandul zigeuners) fogalmat használom, mivel a hatóság így minősített olyan embereket, akiket egy csoportnak tekintett. Ezért a cigány kifejezést objektív fogalomnak kell tekinteni, szemben az olyan szubjektív kifejezésekkel, mint „sinti” és „roma”. - Ez a tanulmány a doktori disszertációm 6. fejezetére épül: *En men noemed hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari en Sinti in Nederland, 1750-1944 (És cigánynak nevezték őket. A kaldaras, urzari és a lovára és Sinti cigányok története Hollandiában.)* Ezt a munkát az Internationale Institut für Sozialgeschichte in Amsterdam és a SDU-Verlag in Den Haag közösen jelentette meg 1990-ben. Vö. még: L. Lucassen: The power of definition. Stigmatisation, minoritisation and ethnicity illust-

rated by the history of Gypsies in the Netherlands. *The Netherlands Journal of Social Sciences* 27 (1991. október) 2.sz. 80-91. o.

2 A német határnál lévő holland gyűjtőtábor (Drenthe tartományban), ahol a zsidókat gyűjtötték össze, mielőtt a német és lengyel megsemmisítő táborokba küldték volna őket.

3 Lucassen, *En men noemde hen*. 11. o.

4 Bár ma már Hollandiában különbséget tesznek cigányok (külföldi származásúak) és kocsi-lakók (holland származásúak) között, a háború idején a kocsi-lakó törvény („Woonwagenwet”) alapján mindkét csoportot vándorlónak tekintették.

5 Az első két csoport 1868-ban érkezett Hollandia területére egy olyan általános migráció részeként, amikor 1860-tól kezdődően (kaldaras) vándorreziművesek és (urzari) medvetáncol tatok hagyták el Kelet-Európát. Legtöbbjük nem maradt Európában, tovább vándoroltak az „új világba”. Ennek a vándorlásnak a részletesebb elemzését lásd Lucassen: *En men noemde hen*. 64-69. o., 83-85. o., és Lucassen: *Power*. 83. o.

6 Ezeket a terveket a nemzetközi rendőrkonferencia ösztönözte (melyet a Nemzetközi Bűnüldöző Szövetség, Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission, melyet 1923-ban alapítottak bécsi székhellyel, szervezte). A konferenciáknak visszatérő témája volt a „cigányprobléma”, különösen az 1931 és 1935 közötti években. Bruno Schultz, az osztrák birodalmi rendőrfőkapitányhelyettes kezdeményezte ezt. Az IKPK-n belüli cigányokkal kapcsolatos gondolkodásmód jó példája: B. Schultz: Nemzetközi központ a cigánykérdés megoldására c. beszéde (*Internationale Zentrale zur Bekämpfung des Zigeuner Unwesens, Internationale Bureau am Sitze der Bundes-Polizeidirektion in Wien*), amely nyomtatott formában megtalálható az IKPK XI. Koppengágai konferenciájára kiadott anyagban, a Centrale Recherche Informationdienst - CRI - gyűjtésében Hágában.

7 hollandul: de Rijksvreemdelingendienst

8 Lucassen, *En men noemde hen*. 212. o.

9 Uo. 213-214. o.

10 A nemzetiszocialisták sok foglalkozási csoportot tömörítettek az úgynevezett „Kulturális Kamarában”.

11 Az elmúlt évtizedben több tanulmány is megjelent a németországi cigányüldözésről. Jó áttekintést ad M. Burleigh - W. Wippermann, *The racial state. Germany 1933-1945*. Cambridge, 1991. Fontos tanulmányok még: W. Ayass - R. Gilensbach, *Feinderklärung und Prävention. Kriminalbiologie, Zigeunerforschung und Asozialen politik*. Berlin, 1988.; W. Günther, *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871*. Hannover, 1985.; R. Hehemann: *Die „Bekämpfung des Zigeunerunwesens” im Wilhelminischen Deutschlands und in der Weimarer Republik 1871-1933*. Frankfurt am Main, 1987.; és M. Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die Nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*. Essen, 1989.

12 H.-J. Döring, *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*. Hamburg, 1964.125-140. o.

13 A teljes szöveget lásd: Döring, *Staat*. 215. o.

14 Biztonsági rendőrség (SiPo) és biztonsági szolgálat (SD).

15 A minősítés rövid összegzését az 1868-1940-ig tartó időszakban lásd: Lucassen, *Power*.

16 Elsősorban a Westhiner család, akik fontos szerepet játszanak Jan Yoor könyveiben is.

17 72 férfit Buchenwaldba és 35 asszonyt Ravensbrückbe.

18 hollandul: „naar zigeuneraard rondtrekkende personen”

19 Cigányokat letartóztattak: Hágában, Amszterdamban, Ijsselsteinben, Deilben, Den Bosch-ban, Eindhovenben, Helmondban, Venloban, Susterenben, Beekben, Arnhemben, Nijmegenben, Doetinchemben, Zutphenben, Oldenzaalban, Drachtenben, Vledderben és Westerborkban.

20 B. A. Sijes és mások, *Vervolging van zigeuners in Nederland, 1940-1945*. Den Haag, 1979.

21 A szakszerűsödés kezdetét akkorra tehetjük, amikor 1899-ben Münchenben létrehozták a „cigányközpontot” és megjelent A. Dillmann könyve (*Zigeunerbuch*. München, 1905). Franciaországban hasonló fejlődés ment végbe (lásd: F. de Vaux de Foletier, *Les bohémiens en France au 19e siècle*. Paris, 1981.180. o.) Lásd még: Lucassen, *Power*. 85. o.

22 Arnheim, Ijsselstein, Westerbork és Zutphen.

23 Úgy határozhatjuk meg, mint az egyházi és állami hatóságok által arra használt stigmákat, hogy bizonyos embereket negatívan megkülönböztessenek, s így azok meghatározott jogoktól ellessenek. Lásd: Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid: 1969-1989*. Den Haag, 1990. Vö. azzal az elképzeléssel is, amelyet D. van Arkel fejt ki az antiszemitizmussal kapcsolatban (*The growth of the anti-Jewish stereotype. An attempt at a hypothetical-deductive method of historical research*. International Review of Social History. XXX (1985), 270-300. o.).

24 A legjobb áttekintést D. Kenrick és G. Puxon úttörő munkája adja (*The destiny of Europés Gypsies*. London, New York, 1972).

25 Kenrick-Puxon: *Destiny*. 112. o. Lásd még: D. Reinharz, *Damnation of the outsider: the Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941-1945*. In: D. Crowe-J. Kolsti (szerk.): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 81-92. o. Ő a számukat 26 000-re becsüli (84. o.).

26 Uo. 140. o. Ficowski különben csak az ukránokat említi. (*The Gypsies in Poland. History and custom*. Jugoszlávia, é.n. 40. o.).

27 J.T. Gross, *Polish society under German occupation. The Generalgouvernement 1939-1944*. Princeton, 1979. 128. és 140. o.

28 R. H. Huttenbach, „The Romani Porajmos. The Nazi genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europa.” D. Crowe - J. Kolsti (szerk.), *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 31-49. o., de különösen 44-45. o.

29 Magyarországról és Romániáról lásd: Kenrick-Puxon, *Destiny*. 124-131. o.

30 Maine-et-Loire; Indre-et-Loire; Vienne és Deux-Sèvres: J. Sigot, *Un camp pour les tsiganes...et les autres, Montreuil-Bellay 1940-1945*. Bordeaux, 1983.53. o. Nem tisztázott, hogy hasonló intézkedéseket bevezettek-e máshol is.

31 Ezt a kifejezést a következőképpen határozták meg: „individus errants, généralement sans domicile, ni patrie, ni profession effective”, vö. Sigot. *Un camp*. 54-55. o.). Ezt a meghatározást az 1912. július 16-i törvény alapján alkották meg, ahol a nomádokat úgy határozták meg, mint olyan embereket, akiknek nincs állandó lakóhelyük.

32 R. Bazin, *Les Camps de Montreuil-Bellay*. Mainet-et-Loire, a Commission d'histoire de la 2eme Guerre Mondiale számára, Angers, 1952. szeptember. Az anyag a brüsszeli belga levéltárban található (*Ministère de la Santé Publique et de la Famille*. „Administration des victimes de la guerre” című szekció.)

33 Sigot: *Un camp*, 55. old.

34 Például a Renault gyárban Le Mans-ban. A legnagyobb táborok Arc et Senans-ban, Compiègne-ben, Coudrecieux-ben, Mulsanne-ban, Moutreuil-Bellay-ben, Angoulême-ben és Rennes-ben voltak. Vö.: Sigot: *Un Camp*.

35 Lásd az 1941. január 23-án küldött körlevelet a prefektusoknak. Vö.: Bazin, *Les camps*. 4. o.

36 Így tájékoztatta a tours-i helyi kapitányság vezetője Maine-et-Loire megye prefektusát a razziairól: „Il apparaîent qu'étaient visés tous les nomades et parmi les ambulants, uniquement ceux qui sont considérés au point de vue de la race comme étant des tsiganes”. vö. C. Bernadac, *L'Holocaust oublié. Le massacre des tsiganes*. Paris, 1979. 108-109. o.

37 Csak Bernadac, *L'Holocaust Oublié* és Sigot, *Un camp* munkáiról tudok. Bernadac szerint minden, a deportálással kapcsolatos levéltári anyagot megsemmisítettek.

38 A finistère-i prefektus például azt írta, hogy csak olyan „nomade”-okat és „forains”-eket tartóztatott le, akik „cigány (romani) jellemzőkkel rendelkeztek, akiknek nem volt állandó lakóhelyük. (Vö. Bazin, *Les camps*. 7. o.).

39 Kenrick - Puxon, *Destiny*. 101. o. A transzportról nincsenek pontos adatok, de az biztos, hogy Auschwitz-Birkenauban 1943 novemberében érkezett egy csoport „nomade”. Lásd: B. Michalewicz, *L'Holocaust des tsiganes en pologne*. In: P. Williams (szerk.), *Tsiganes*. Paris, 1989. 129-139. o., ezen belül 131. o.

40 A. Reyniers, *Pauvreté et exclusion d'une minorité à travers la situation juridique des nomades en Belgique*. In: *Etudes Tsiganes*. 29 (1983). 2, 27-38. o.

41 Convoi Z, 15-1-1944 de Malines vers Auschwitz. Az anyag a brüsszeli belga levéltárban található (*Ministère de la Santé Publique et de la Famille*, administration des victimes de guerre.)

42 J. Gotovitch, *Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique*. In: *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*. 4 (1976). 161-180. o.

43 Lásd például: E.D. Bartels - G. Brun, *Gypsies in Denmark: a social-biological study*. Kopenhagen, 1943.

44 Kenrick - Puxon: *Destiny*. 100. o.

45 Uo. 120-121. o. Ezenkívül: J. Kolsti, *Albanian Gypsies: the silent survivors*. In: D. Crowe - J. Kolsti (szerk.), *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 51-60. o.

46 Emberek, akiket a hatóság „cigánynak” minősített.

47 A „cigány irodalommal” kapcsolatos ellenvéleményemet lásd: Lucassen, *En men noemde hen*. 12-14. o.

48 J.S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat, Geschichte der Zigeuner in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1990.